

Січова Покровська церква і проблемні питання реалізації проекту її реконструкції у історико-етнографічному комплексі "Запорозька Січ".

Не викликає сумнівів, що необхідною складовою будівництва історико-етнографічного комплексу "Запорозька Січ" є зведення храмової споруди. Адже церква займала неабияке місце в житті січового товариства. Причому маємо на увазі не лише церкву в значенні інституції. Мова йде і про конкретну релігійну споруду. Адже храм, розташований на території Січі, традиційно вважався головним на всій території Запорозжя, так само як і головний священик січової церкви виступав "начальником" запорозького духовенства.

При створенні планів щодо відтворення споруди січової Покровської церкви на території Національного заповідника "Хортиця" слід зважати на наявність цілого комплексу проблемних моментів. У цьому комплексі виділимо лише кілька аспектів, а саме: визначення архітектурних характеристик будівлі, що планується до спорудження, місця її розташування; врахування збереженості на сьогодні частини речей, що за часів Вольностей Війська Запорозького належали січовій Покровській церкві.

Питання визначення із архітектурними характеристиками майбутньої споруди на острові Хортиця є проблемним з огляду на те, що на сьогодні не збереглися не те що креслення храму, який діяв на момент ліквідації Вольностей Війська Запорозького, але й докладні описи цієї будівлі. Це дало підстави О. Борисенко пропонувати не намагатись відтворювати зовнішній вигляд храму за жодним із наявних описів, а "створити шляхом історичних аналогій узагальнений образ січової церкви"¹. Причому пропозиція (яка некоректно названа "реконструкцією січової церкви") О. Борисенко полягає у відтворенні Троїцької церкви села Пустовійтівка на Сумщині, побудованої на замовлення останнього кошового отамана запорожців П. Калнишевського - "тридольної трибанної церкви бойківського типу з шестигранним бабинцем та вівтарем і восьмигранною середньою частиною". Проект, наведений О. Борисенко, вже представлений в експозиції музею Національного заповідника "Хортиця". І ті, хто знайомий із описом А. Скальковського, із гравюрою "Церква, рада і курені Запорозькі у 1773 році", опублікованою А. Шмідтом у "Записках Одеського товариства історії та старожитностей", неодмінно звертають увагу на невідповідність їм макету. При цьому, за спостереженням І. Сапожнікова, зображення січового храму на гравюрі "непогано співвідноситься з характеристикою храму, записаною А. Скальковським"². Нагадаймо, що згідно з цією характеристикою, записаною дослідником зі слів колишнього запорожця, храм був п'ятиглавим.

Тут заслуговує на увагу ще одне спостереження І. Сапожнікова: опис А. Скальковського і зображення на гравюрі навіть у деталях співпадають з проектом військової соборної Воскресінської церкви, яку чорноморські козаки заклали у Катеринодарі в 1799 р. (вона повинна була бути дерев'яною, "хрестовидною, мірою з вівтарем в довжину, ширину і висоту 50 аршин, і дзвіниця в довжину і ширину 18, але не нижче бокових церковних приділів і прибудована до церкви...,

наймайстернішою топорною, пиляною і струганою міцною роботою, як слід, під залізний дах... церква ця повинна мати п'ять, а дзвіниця одну главу...". Щоправда, добудована в 1807 р. церква була меншою за її прототип³.

Щодо визначення місця розташування храму, то при тому, що за описами Д. Яворницького, церкви на Січах зазвичай знаходились у центрі майданів, згідно з планами Нової Січі (копії яких зберігаються, зокрема, у фондах того ж Національного заповідника "Хортиця"), Покровська церква розміщувалась не в самому центрі головного майдану, а дещо східніше, зліва від центрального входу до Внутрішнього Коша.

Проблемним є визначення, яким має бути внутрішнє оздоблення храму на острові Хортиця, які саме культові речі там мають знаходитись. Частково ця проблема пов'язана із складною долею речей, якими володіла Покровська церква на момент ліквідації Вольностей Війська Запорозького. Варто згадати, що під час будівництва храму запорожці, не маючи коштів для його завершення, навіть звернулись до імператриці з проханням надати гроші на покриття храму залізом і на платню майстрам. Проте, до 1775 р. тут сконцентрувались уже чималі матеріальні цінності. На початку 70-х рр. запорожці навіть планували звести замість старої дерев'яної кам'яну січову церкву, втім, не встигли цього зробити, оскільки невдовзі припинила існування сама Січ.

Про багатство запорозького храму можна судити з опису церковного майна, що виявлений нами у фонді канцелярії Синоду Російського державного історичного архіву (РДІА)⁴. Сам цей документ було складено майже через два роки після ліквідації Вольностей, 18 травня 1777 р. пересилаючи опис Синоду, архієпископ Євгеній просив наказати взяти з Покровської церкви потрібну кількість речей для архієрейської ризниці, підкреслюючи, що і після цього в храмі залишаться достатньо і священницького вбрання, і інших речей⁵.

Поступово Покровська церква втратила свої багатства. Під час переведення до Нікополя священник тепер вже колишнього січового храму Григорій Крем'янський із дозволу Миколи Даниловича Язикова перевіз із собою частину майна Покровської церкви. Кількість перевезених речей була такою значною, що Л. Падалка, який обстежив у ХІХ ст. ці багатства, мав підстави стверджувати: "Нікополь після атакування Покровської Січі і втечі запорожців за Дунай зробився найважливішим центром козацтва, яке залишилось на місці"⁶. Січові скарби, що були привезені до Нікополя, вже неодноразово описувались в літературі⁷. Крім того, попри всі бурхливі події, які мали місце в історії регіону впродовж останніх двох століть, і на сьогодні в Нікополі, в краєзнавчому музеї, збереглись старожитності січової Покровської церкви⁸. Втім, речі січового храму після ліквідації Вольностей Війська Запорозького були перевезені не лише до Нікополя. Зокрема, частина майна головного козацького храму опинилась в с. Петрово на р. Інгулець. Серед них фелон малинового оксамиту з вишитими зображеннями апостолів з грецьким написом під кожним; дві кипарисові скриньки, оковані залізом; ікона пресвятої Трійці в золоченій рамці, з написом на звороті: "ця ікона в церкву Січову Отаманом Корсуньським Павлом Куделею за гроші покійного Сорокопуда. Року 1765 місяця грудня 15". Згідно з розповіддю старожила Єлевферія Свиностриги священнику Менжелею, ці речі були привезені до села Петрово воєводою Оболенським, який взяв їх під час розорення Січі. Між іншим, серед награбованого називались і два

срібних панікадила, оцінені в 40 і 17 тисяч крб.9. Деяке майно з головного козацького храму, зокрема, предмети церковного одягу, книги і корогви, було подароване князем Потьомкіним соборній церкві м. Миколаєва. Частина ж січового майна залишалась в самому Покровському. Вже згадуваний Л. Падалка побачив там в Покровській церкві кіот, споруджений в 1769 р. отаманом Брюховецького куреня Василем Шилом; невелику ікону Покрови Богоматері, на якій святі були зображені в запорозькому одязі; інші запорозькі ікони; підризники, залізні підсвічники, дерев'яні тарілки тощо¹⁰.

Не заглиблюючись докладніше у висвітлення питання про долю храмових речей після ліквідації Вольностей, звернемо увагу, що на сьогодні на території острова Хортиця, в музеї Національного заповідника, знаходиться "Чинопослідування", яке знаходилось при Покровській церкві Нової Січі, про що на титульному аркуші видання зроблений відповідний запис¹¹. Питання ж про передачу заповіднику інших речей січового храму є проблематичним зважаючи на цілий комплекс причин. Причому цей комплекс включає не лише правові перешкоди. Суттєвою перешкодою є і той факт, що речі, які збереглися, належали храму, який не знаходився на о. Хортиця.

1 Борисенко О. Спроба реконструкції січової церкви у історико-етнографічному комплексі "Запорозька Січ" на острові Хортиця // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. - Вип. 11. - К.: Шлях, Часи козацькі, 2002. - С. 84 - 89.

2 Сапожников І.В. Запорозька військова церква Покрова Пресвятої Богородиці // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII - XIX століття. - Вип. 7. - Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2003. - С. 185.

3 Там само. - С. 186.

4 РДІА, ф. 796, оп. 58, спр. 453, арк. 2 - 7.

5 Там само, арк. 1.

6 Падалка Л. Над Великим Лугом Днепровским (из путевых заметок) // Киевская старина. - Т. 57. - 1897. - № 5. - С. 302.

7 Гавриил. Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. Период от основания в Новороссийском крае Новой - Сербии, до учреждения наместничества Екатеринославскаго с упразднением губерний Новороссийской и Азовской, за коим последовало упразднение и Славянской епархии. С 1751 по 1786-й год // ЗООИД. - Т. III. - Одесса, 1853. - С. 104 - 108; Карелин И. Материалы для истории Запорожья. Никополь // ЗООИД. - Т. VI. - С. 534 - 537.

8 Варивода Л.П. Старожитності Січової Покровської церкви в колекції Нікопольського краєзнавчого музею // Регіональне і загальне в історії. Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-літтю від дня народження Д.І.Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (листопад 1995 р.) - Дніпропетровськ: Пороги, 1995. - С. 172 - 173.

9 В.Ч. Некоторые остатки старины в Херсонщине // Киевская старина. - Т. 22. - 1888. - № 9. Документы, известия и заметки. - С. 74.

10 Падалка Л. Над Великим Лугом Днепровским... - С. 303.

11 H3X. - KH - 1434 / Π - 46.